

**Любов Якиминська
(Первомайськ)**

**ДОСЛІДЖЕННЯ
МЕНТАЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Етнографічні дослідження українського народу донедавна зосереджувалися переважно на селянстві. Це пов'язано зі специфікою умов життєдіяльності, унаслідок якої саме селянська верства тривалий час вважалася основним носієм традиційної української культури.

Отже, більшість етнографічних досліджень, присвячених вивченню духовної культури українського етносу, містить інформацію про ментальність саме селянської соціокультурної спільноти. У зв'язку

нього в українському соціоментальному середовищі [3; 18].

Цілеспрямовані дослідження духовної культури селянської верстви – міфології, народної творчості, обрядовості тощо – починаються в період становлення української етнографії в першій половині XIX ст. Початком наукового осмислення ментальних особливостей у межах аналізу етнографічних особливостей українського селянства стала праця М. Максимовича «Дні і місяці українського селянина» [4], де містяться ґрунтовні матеріали щодо календарної обрядовості, які дозволяють зробити висновок про її яскраво виражене аграрне спрямування. Народний календар розглядається М. Максимовичем як система, яка до певної міри відтворила світоглядні уявлення українських хліборобів. Споконвічна хліборобська праця створила власний світ уявлень, самобутне розуміння явищ навколишньої дійсності в міру емпіричного осягнення народом навколишнього середовища та відобразилася в народному календарі.

Яскравим внеском у наукові дослідження етнографічних особливостей селянської верстви є праці О. Афанасьєва-Чужбинського [5], у яких подано значний репрезентативний описовий матеріал щодо обрядової культури, різних сфер громадського та сімейного побуту тощо. Наголошуючи на своєрідності побутової культури, яка «варта детального вивчення», особливостях мови, дослідник доводить самобутність українського народу, акцентує увагу на наявності низки специфічних етнокультурних особливостей, які є унікальним джерелом для дослідження ментальних характеристик українського селянства.

Величезне значення для поступу етнографічних досліджень світоглядних уявлень українського селянства мала праця М. Костомарова «Слов'янська міфологія» [6]. Дослідник аналізує сакральний зміст системи обрядовості, приділяючи увагу власне землеробській основі багатьох описаних ним свят і обрядів. Аналізуючи особливості побуту, суспільного життя, фольклорної сюжетики, Костомаров наголошує також на відмінностях між «малоруським» та «великоруським» народами [7]. Принагідно слід відмітити, що працю М. Костомарова «Дві руські народності» часто називають першим етнопсихологічним дослідженням українців.

Поряд з науковцями-теоретиками до фіксації специфічних особливостей духовної культури українського народу залучається також плеяда літераторів: Т. Шевченко, С. Руданський, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін., які друкували велику кількість етнографічного матеріалу в альманахах і збірниках [8, с. 78].

Чимало етнографічних відомостей, які стосуються українського селянства, містить праця П. Чубинського «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» [9], яка охоплює різноманітні аспекти культури й побуту українців і є, мабуть, першою ґрунтовною спробою комплексної фіксації етнографічних рис народу. В особливостях звичаєвого права, фольклорної традиції українців П. Чубинський вбачає джерело для вивчення світоглядних уявлень народу. Дослідження містить аналіз поведінкових характеристик українців і спробу їх пояснення природно-кліматичними умовами та впливом навколишнього середовища.

Суттєвим внеском у етнографічні дослідження українського селянства були роботи М. Сумцова [10], у яких, крім власне фіксації народних вірувань, обрядовості, міститься спроба наукового пояснення давніх елементів, що зберігалися в народній культурі, з точки зору психологізму: «Все важке і сумне, що тривожить селянську душу в довгі осінні ночі, ... гнітючі турботи, сумніви й побоювання зникають, забуваються під принадним впливом веселої святкової пісні. Колядка зачаровує уяву рисами і образами неземного щастя, наповнює бідне життя фантастичними статками, із самотності і похмурої хатини веде в чертоги багача, де всюди виблискує золото і срібло, підіймає слухача в осяйні надзоряні простори... В різдвяних піснях, колядках і щедрівках милосердне і співчутливе божество спускається на землю, відвідує бідні оселі і щедрою рукою роздає достаток і щастя» [11, с. 239].

Подальше вивчення етнокультурної специфіки українського селянства пов'язане з діяльністю Ф. Вовка. Учений на основі аналізу антропологічних і етнографічних даних дійшов висновку, що український народ на всій території, яку він заселяє, являє собою єдину етнографічну цілість, виразно відокремлену від інших слов'янських народів [12, с. 57]. Характе-

ризуючи сфери матеріальної культури та побуту, дослідник наголошує на духовній єдності українців, а також на їхній відмінності від інших слов'янських народів.

Активізація етнографічних досліджень українського селянства пов'язана з діяльністю Етнографічної комісії при ВУАН. Матеріали експедицій друкувалися в «Етнографічному віснику». Це видання репрезентує певну кількість матеріалу з досліджуваної проблематики, а саме праці Д. Зеленина, В. Камінського, Б. Крижановського, В. Срезневського, А. Лободи, В. Петрова, Д. Щербаківського та ін. [13].

Проблеми побутової та господарської специфіки українців привертала увагу К. Грушевської. На основі вивчення тілесного коду, або «тілесної магії», у віруваннях ХІХ ст. дослідниця провела реконструкцію найдавніших людських уявлень [14].

Важливим внеском у розвиток етнографічних студій у радянський період були дослідження науковців Інституту народної творчості та мистецтва, створеного в 1942 р., який у 1944 р. було реорганізовано в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Серед досліджень, присвячених духовній культурі українського селянства, які побачили світ у радянський період, слід згадати роботу В. Борисенко «Весільні обряди та звичаї на Україні» [15], яка містить ґрунтовний фактографічний матеріал щодо обрядовості українців, а також її детальний аналіз з точки зору смислового навантаження. Також варта уваги праця З. Болтарович «Народна медицина українців» [16], де подано аналіз історико-культурних чинників побутування традиційних знань у галузі народної медицини та охарактеризовано систему народних уявлень про хвороби, їхнє походження тощо.

Значно активізувалися етнографічні студії, зокрема дослідження духовної культури українського селянства, після проголошення незалежності України. У цьому напрямі працює плеяда науковців: В. Борисенко у роботі «Традиції та життєдіяльність етносу» аналізує традиційну українську обрядову культуру крізь призму умов життєдіяльності [17]; О. Курочкін у праці «Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята» аналізує ритуали життєвого, календарного циклів, символи та міфологічні образи з позиції їхнього сакрального

змісту та смислового навантаження [18]; М. Тиводар приділяє увагу як етнопсихологічним особливостям українського народу, так і теоретичним аспектам функціонування ментальності [19] та ін.

Таким чином, дослідження ментальності українського селянства на основі аналізу його духовної культури сьогодні є можливими завдяки величезному творчому доробку науковців.

Наступна група досліджень присвячена фіксації та розгляду вербального елементу культури українського селянства. Виокремлення подібних студій зумовлене специфікою джерельної бази цієї роботи. Під вербальним елементом ми розуміємо частину етнокультури, виражену словом. Він включає в себе словесний супровід обрядових дій (молитви, пісні, примовки, замовляння тощо), фольклорну традицію, а також усні наративи, ремінісценції тощо.

Слід наголосити на тому, що в межах становлення української етнографії, пов'язаної з діяльністю М. Максимовича, М. Сумцова, П. Куліша, М. Костомарова, О. Потебні та ін., формується ідея вивчення менталітету українців шляхом дослідження фольклорної спадщини народу.

Так, М. Костомаров намагався втілити в життя ідею дослідження характеру народу не через спостереження за поведінкою його членів, а більш опосередковано, вивчаючи продукти його творчості, в першу чергу – народні пісні. Саме вони, на думку дослідника, повинні розглядатися «як пам'ятники поглядів народу на самого себе та на все, що його оточує... на цьому базуються все те, що ми називаємо характером, особливий погляд на речі, який має людина... і кожний народ» [20, с. 574].

На ідеї М. Костомарова спирається О. Потебня. Його праці були безпосереднім продовженням досліджень М. Костомарова. Потебня був першим у Російській імперії прихильником «психології народів» як самостійної дисципліни [21].

Важливе значення для подальшого накопичення вербальних етнографічних матеріалів мало створення Російського Географічного Товариства, дійсними членами якого були М. Максимович, М. Рігельман та ін. Варто відмітити також роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка як осередку фольклористичних студій на початку ХХ ст. Велика кількість робіт, які містять фіксацію фольклорних творів, видана в

цей період, стала джерельною базою для подальших досліджень світоглядних уявлень українського народу за матеріалами фольклорних текстів.

Узагальнюючі праці з української фольклористики як джерела для пізнання ментального типу українського етносу, представлені дослідженнями М. Грушевського, Ф. Колесси, В. Гнатюка, І. Франка, суттєвим чином базуються на фольклорних матеріалах, зібраних попередниками. Так, накопичений матеріал дозволив М. Грушевському проводити дослідження архетипної сюжетики (так званих праобразів) фольклорних текстів і розробити теорію «основи», а також висунути ідею функціонування запозичень, за якою запозиченим може бути лише той сюжет чи фольклорний твір, який має ментальну основу в певному середовищі [22].

Ф. Колесса, спираючись на велику кількість музичних записів дум, значно збагатив методикау їхнього дослідження, уявлення про особливості їхнього стилю, про їхніх творців та носіїв. «Український народ, – стверджує Ф. Колесса, – обдарований від природи тонким музичним почуттям і співлюбівістю, виливає в музиці свою сердечну, з глибин душі пливучу сповідь, у музиці він з найбільшою безпосередністю виливає свою душу, свою палку, розмріяно-меланхолійну вдачу» [23, с. 115]. Українську пісню Ф. Колесса передусім розглядав як поетичний твір з високими артистичними ознаками, характерними і для змісту, і для форми, глибоко аналізуючи при цьому взаємозв'язок творів усної народної творчості та світовідчуття народу.

В. Гнатюк у народній творчості вбачав пряме відображення історії народу, а різні її жанри розглядав як своєрідні історичні документи народу-творця [24]. Особливо цікавою в цьому контексті видається праця В. Гнатюка «Нарис української міфології», у якій автор висловив думку про те, що народна поезія є не лише етнідиференційною, а й етноформуючою ознакою будь-якого народу, що зумовлює його існування [24].

Чималий внесок у розвиток досліджень національного характеру через призму фольклору зробив І. Франко, який вивчав психологію народного духу шляхом дослідження фольклору, де можна віднайти зв'язок з історією народу, хронологією по-

дій, психологією творчості. Франко вважав, що народна творчість містить багато різноманітного матеріалу, «дуже часто накиданого безладно, записаного руками мало тямущих збирачів усного і книжного. <...> Але слідом за цим елементарним ділом виринають інші далеко важливіші проблеми: зв'язок з історією народу, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок із загальною еволюцією народу, з хронологією його подій, його творчості» [25, с. 122].

Дослідження вербального компонента української етнокультури надалі розвиваються в працях О. Андрієвського, В. Петрова, М. Рильського. Певний вплив на поступ подібних досліджень мала ідея використання фольклорних творів як найбільш плідного шляху визначення національного типу, яку в середині ХХ ст. обстоював Д. Чижевський [25, с. 383–384]. На окрему увагу заслуговують праці О. Дея [26] та М. Шубравської [27], які містять систематизований фольклорний матеріал, використаний у цій роботі як джерела.

Вагомим внеском у дослідження психологізму фольклорної творчості стало дослідження М. Дмитренка «Українська фольклористика II пол. XIX ст.: школи, постаті, проблеми» [28], де автор як один з напрямів виділяє психологічний аспект дослідження фольклорної творчості. Ця праця привернула увагу до проблеми дослідження психологізму фольклору.

Отже, більшість дослідників, які займалися вивченням традиційної духовної культури українського народу, відзначала та використовувала високі репрезентативні можливості усної народної творчості як джерела, за яким можна аналізувати особливості ментальних настанов. Варто наголосити на тому, що такі дослідження видаються можливими завдяки понад столітній праці плеяди фольклористів, які збирають і систематизують фольклорні тексти, вводячи їх таким чином у науковий обіг.

Фундатором власне аналізу менталітету селянської верстви українського етносу можна вважати В. Липинського, який у «Листах до братів-хліборобів» [29] здійснив ґрунтовне дослідження ментальних настанов українського селянства.

Сучасна українська етнологія починає звертатися до проблем ментальності окремих верств населення, зокрема в іс-

торичному вимірі. На особливу увагу заслуговує стаття М. Гримич «Два виміри національного характеру» [30], де викладено порівняльний аналіз ментальних характеристик двох соціальних прошарків українського культурного простору – селянства та козацтва. Дослідниця виходить з відомої тези про одвічну селянську сутність українців. Стверджуючи, що вся українська культура зростала на культурі землі, авторка доводить селянську спрямованість українського менталітету як його інтегральну характеристику.

Протягом двох останніх десятиліть в українській історичній науці починають виникати нові підходи – дослідження не лише історії подій, а й історії уявлень. У цьому контексті дослідники звернулись і до складної проблеми ментальних настанов українського селянства. Зокрема, у колективній монографії «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості» [31] один із розділів присвячено дослідженню ментального типу українського селянства епохи середньовіччя. Базуючись на архівних матеріалах, документах і фольклорних творах, автори аналізують процеси еволюції свідомості та психологічних реакцій, притаманних селянській верстві в історичній ретроспективі.

Варто звернути увагу на працю О. Михайлюка [32], присвячену дослідженню «локального світу» українського селянства під час революційних потрясінь, які, на думку автора, не змогли зруйнувати традиційні світоглядні імперативи розглядуваної спільноти. У цьому ж напрямі працює М. Кисельов [33]. Він окреслює риси українського менталітету, пов'язані з особливостями землеробства на теренах України. Аналіз основних психологічних засад, притаманних українському селянину, викладений також у статті С. Павлюка [34], де автор зосереджує увагу на політичних характеристиках і проблемі становлення «спільної волі». Ю. Присяжнюк аналізує селянство крізь призму соціокультурної цілісності з притаманними йому рисами ментальності [35].

Проблема менталітету українського селянства розглядається також з погляду філософії. Так, В. Попов розглядає чинники формування українського господарського менталітету, серед яких виділяє

культурні архетипи, географічні, суспільні та релігійно-ідеологічні чинники, а також соціальну базу українського народу в різні історико-часові періоди. Автор приходить до висновку про традиційний споконвічний характер української землеробської ментальності та проводить паралелі з ментальністю українського народу сучасної епохи [36].

А. Астафев доводить спадковість української культури та ментальності від епохи Київської Русі до сьогодення. Автор веде мову в першу чергу про аграрні традиції, про їхню актуальність на сучасному етапі націєбудівництва [37].

Отже, історіографічний аналіз парадигми досліджень дає змогу стверджувати наявність стійкої традиції вивчення особливостей етнокультури українського селянства, зокрема світоглядних уявлень цієї суспільної верстви.

1. *Редфілд Р.* Большая и малая традиция // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире: Хрестоматия. – М., 1992. – С. 200–202; *Редфілд Р.* Современные концепции аграрного развития // Отечественная история. – 1995. – № 4. – С. 10–21.
2. *Климов А.* Профессиональный менталитет. Психологическая гипотеза // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6. – С. 15–25.
3. *Кульчицький О.* Світовідчуження українця // Українська душа. – Нью-Йорк; Торонто, 1956. – С. 13–26.
4. *Максимович М.* Дні і місяці українського селянина. – К., 2003.
5. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию // Афанасьев-Чужбинский А. Собрание сочинений. – СПб., 1893. – Т. 7.
6. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994.
7. *Костомаров М.* Об историческом значении русской поэзии // *Костомаров М.* Знач. праця; *Костомаров Н.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К., 1992. – С. 77–329; *Костомаров Н.* Две русские народности. – СПб., 1861. – Ч. 1–3. – С. 33–80.
8. Українська етнологія: Навч. посіб. / За ред. В. Борисенко. – К., 2007.
9. *Чубинський П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной русским географическим обществом. – СПб, 1874. – Т. 5.

10. *Сумцов М.* Научное изучение колядок и шедривок // Киевская старина. – 1885. – Т. 2. – С. 239; *Сумцов Н.* Культурные переживания. – К., 1890; *Сумцов Н.* Символика славянских обрядов: избранные труды. – М., 1996.
11. *Сумцов М.* Научное изучение колядок и шедривок.
12. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 455–647.
13. Етнографічний вісник / Голов. ред. А. Лобода, В. Петров. – К., 1927. – Кн. 5.
14. *Грушевська К.* З примітивного господарства: Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 9–44.
15. *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічні дослідження). – К., 1988.
16. *Болтарович З.* Народна медицина українців. – К., 1990.
17. *Борисенко В.* Традиції та життєдіяльність етносу: На матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000.
18. *Курочкін О.* Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004.
19. *Тиводар М.* Етнологія: Навч. посіб. – Л., 2004.
20. *Костомаров Н.* Автобіографія... – С. 77–329.
21. *Потебня А.* Из лекций по теории словесности: Басня, пословица, поговорка / Под ред. В. И. Харциева. – Х., 1894; *Потебня А.* Из записок по теории словесности. – Х., 1905.
22. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. – К., 1993. – Т. 1.
23. *Колесса Ф.* Українські народні думи: перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів. – Л., 1920.
24. *Гнатюк В.* Нарис української міфології. – Л., 2000.
25. *Франко І.* Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних // Зоря. – Л., 1884. – Ч. 15–16. – С. 122–123.
26. Думи (Історико-героїчний цикл): 36. / Упоряд. Дей О. – Х., 1982.
27. Весільні пісні: У 2 кн. / Упоряд., прим. М. М. Шубавської. – К., 1982.
28. *Дмитренко М.* Українська фольклористика II пол. XIX ст.: школи, постаті, проблеми. – К., 2001.
29. *Липинський В.* Листи до Братів-Хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954.
30. *Гримич М.* Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27–31.
31. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / Гурбик, О. Гурій, В. Матях та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2001.
32. *Михайлюк О.* Праця як ритуал у селянській культурі // Український селянин. – Черкаси, 2004. – № 8. – С. 51–54.
33. *Кисельов М.* Феномен землеробства в українському світі // Генеза. – 1995. – № 1. – С. 59–65.
34. *Павлюк С.* Традиційне хліборобство України: Агротехнічний аспект. – К., 1991.
35. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007.
36. *Попов В.* Український господарський менталітет: сутність і трансформація: Дис... канд. філос. наук. – К., 2000.
37. *Астафєв А.* Феномен континуїтності в українському історико-культурному вимірі: Дис. ... канд. філос. наук. – К., 2000.